

FAKULTATYVINIAI BALSIAI MAŽEIKIŲ TARMĖJE

A. GIRDENIS

O. Mažeikių tarmėje¹ (ir, kiek galima spręsti iš nesistemingų stebėjimų, kitose šiaurės ir vakarų žemaičių tarmėse) gana dažnai fakultatyviškai pavartojami neapibrėžto tembro balsiai, kurie neatlieka žodžių skiriamosios funkcijos. Prieš *j* ir gretimo skiems *i* ar *i* tas balsis yra priešakinis (toliau jis žymimas grafema *i*), šalia priešakinės eilės balsių *e*, *e'* ar *e*, *e'* – vidurinis, linkęs į priešakinę eilę (*ə*), šalia užpakalinės eilės balsių – vidurinis, linkęs į užpakalinę eilę (*æ*). Kitos tų balsių fonetinės ypatybės labai svyruoja: po lūpinių priebalsių jie būna daugiau ar mažiau labialiuzoti, greta aukšto tembro priebalsių aukštesni, greta žemo – žemesni ir t. t.²

Šie balsiai nuo kitų labiausiai skiriasi nesistemingu, fakultatyviniu vartojimu, o ne fonetinėmis ypatybėmis, todėl patogiausia juos vadinti *fakultatyviniais balsiais*.

1.1. Bene sistemingiausiai fakultatyviniai balsiai įterpiami tarp trankiųjų ir balsingųjų priebalsių prieš redukuotas galūnes, pvz.: a) *gerė̃sni* || *gerė̃suni* „geresni“, *kūsni* || *kūsuni* „kašni“, *gerė̃snę* || *gerė̃sąnę* „geresnio; geresnė, -ę“, *krūosnę* || *krūosąnę* „pirties ar jaujos krosnis, -į“, *dvāsna* || *dvāsąna* „dvasną“, *kūožna* || *kūožąna* „kiekvieno, -ą“, *šėkšna* || *šėkšąna* „šikšną“, *sāpna* || *sāpąna* „sapno, -ą“; b) *mūndri* || *mūnduri* „gudrų“, *vikšri* || *vikšuri* „viksvą“, *mōndrę* || *mōndorę* „gudraus; gudrią“, *ōntra* || *ōntora* „antro, -ą“, *viedra* || *viedora* „kibiro, -ą“; c) *žūopli* || *žūopuli* „žiopli“, *vėžlę* || *vėžalę* „žioplio; žioplė, -ę“, *mėgla* || *mėgąla* „miglą“, *ganikla* || *ganikąla* „ganyklą“; d) *lākme* || *lākąme* „bloga kepurė“.

Ryšiausias balsis tariamas prieš *n* ir *r*, silpniausias prieš *l*. Jokių fakultatyvinių balsių nebūna tarp *t*, *d* ir *l*, *n*, nes tų garsų junginiai sudaro laterales ar faukalines afrikatas, pvz.: *spė̃iļos* „spiečius“, *pādla* „dvasną“, *sūodna* „sodo, -ą“. Ypač dažnai (beveik visada) fakultatyviniai balsiai vartojami tarmės šiaurės vakaruose (apie Pikelius, Ruzgūs, Račiūs), kitur jie pasitaiko daug rečiau. Visame tarmės plote dažniau juos taria senesnieji.

1.2. Vartojami fakultatyviniai balsiai ir žodžio gale po priebalsių. Dažniausiai jie pasitaiko po sprogtamųjų priebalsių, pvz.: *lėk* || *lėkə* „lekia, skrenda“, *mēt* || *mētə* „meta“, *plėp* || *plėpə* „plepa“, *rāk* || *rākə* „raka, krapštinėja“, *tōp* || *tōpə*

¹ Tarmės ribos yra nurodytos straipsnyje „Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) tarmės pokirtinių skiemenų priegaidės“ (žr. „Kalbotyra“, t. XIV, 1966, p. 57, 1 išn.).

² Pavyzdžiui *α* tipo balsis žodžio gale turi tris gana aiškius variantus: lūpinį (*o*), nelūpinį žemą (*α*) ir nelūpinį aukštą (*e*), vartojamus atitinkamai po *p*, *b*, *š*, *ž*, *l*, *m* (pvz.: *knāp* || *knāpu* „vos“, *klāb* || *klābu* „klaba“, *lās* || *lāšu* „laša“, *kāl* || *kālu* „kala“, *stōm* || *stōmu* „stumia“), *k*, *g* (pvz.: *lāk* || *lākə* „laka“, *vāg* || *vāgə* „vagia“) ir *t*, *d*, *s*, *z*, *n*, *r* (pvz.: *kāt* || *kāte* „kudakuoja“, *žād* || *žāde* „žada“, *kās* || *kāsə* „kasa“, *dōr* || *dōre* „duria“). Kitų balsių (*i* ir *ə*) variantai nėra tokie ryškūs.

„tupi“, *dėg* || *dėgə* „dega“, *vėd* || *vėdə* „veda“, *drėb* || *drėbə* „drebia“, *vąg* || *vągə* „vagia“, *žād* || *žada* „žada“, *skòb* || *skòbə* „skuba“, kiek rečiau – po pučiamųjų bei balsingųjų priebalsių ir sudėtinių grynųjų dvibalsių, pvz.: *nėš* || *nėšə* „neša, neš“, *vės* || *vėsə* „ves“, *vāks* || *vāksə* „vaikas“, *ziz* || *zizə* „zyzia“, *līn* || *līnə* „lyja“, *jām* || *jāmə* „ima“, *vėl* || *vėla* „velia“, *īr* || *īrə* „yrà“, *pūn* || *pūnə* „pūva“, *kām* || *kāmə* „kam“, *pòl* || *pòlə* „puola“, *tòp* || *tòpə* „turi“, *matáu* || *matávə* „matau“, *tėi* || *tėjə* „tie“, *òi* || *òjə* „uja“.

Galinis fakultatyvinis balsis visada pailgina žodį vienu skiemeniu, o prieš jį esančių dvibalsių antruosius sandus *i*, *u* paverčia priebalsiais *j*, *v*. Vadīnamieji „skardieji“ trankieji priebalsiai, žodžio gale paprastai tariami kaip duslieji silpnieji³, prieš juos virsta tokiais pat skardžiaisiais priebalsiais, kokie vartojami žodžio viduryje prieš balsius. „Duslieji“ trankieji prieš tuos balsius netenka aspiracijos, būdingos jiems žodžio gale (ypač prieš pauzę).

1.3. Garsai, panašūs į fakultatyvinius balsius, kartais tariami prieš priebalsius *z*, *ž*, *v*, *j*, ir ypač *r* žodžio pradžioje po pauzės ir sprogstamųjų dusliųjų priebalsių, pvz.: a) *ziz* || *əziz* „zyzia“, *žad* || *əžad* „žada“, *vėrs* || *əvėrs* „virs“, *vára* || *əvára* „voro“, *jė* || *ujė* „taip“, *jām* || *ijām* „ima“, *jūonis* || *ujūonis* „Jonas“, *rėk* || *ərėk* „reikia“; b) *tvēr* || *təvēr* „tveria“, *krīmt* || *kərimt* „krinta“, *sprėstė* || *sprəstė* „spręsti“; *tvārts* || *təvārts* „tvartas“, *kràpā* || *kəràpā* „krapai“, *spjāute* || *sprjāute* „spiauti“.

Šioje pozicijoje fakultatyviniai balsiai vartojami dažniau negu žodžio gale, bet tariami labai neryškiai. Atskirų skiemenų jie nesudaro.

1.4. Senovinėse dainose ir ypač giesmėse fakultatyviniai balsiai tariami beveik po visų dvibalsių (įskaitant mišriuosius), išskyrus *ie*, *uo*. Neskiemeniniai *u* ir *i* prieš juos tariami kaip *v* ir *j*, liežuvio užpakalinis *v* pakeičiamas liežuvio priešakininiu *n*, pvz.: *váradas marlijos málmoni saldībė* „vardas Marijos – maloni saldybė“, *jėzava saldžávasis dielejo várada táva* „Jėzau saldžiausias, dėlei vardo tavo“. Naujesnėse dainose, paprastai dainuojamose vietiniu literatūrinės kalbos variantu, tokių balsių beveik nepasitaiko. Jaunesnieji tarmės atštovai jų nemėgsta ir vengia.

Panašiai kaip fakultatyviniai balsiai senovinėse dainose ir giesmėse skamba labai ištestų skiemenų pabaigos. Tai galima pailiustruoti labai populiarios šio krašto dainos „Koks ten lengvas pailsėlis“ pavyzdžiu. Deklamuojami pirmieji du jos posmai skamba šitaip: *kúoks tēn lēngvòs pailsiēlis | náujēmė svėrnēlie* || *ėišo lāukūon pavēziētē | kúoks viejēliē pòt*, o dainuojami maždaug taip⁴: *kuoaks⁵ tən lənəgvoas pa'əji'ulsiēəli's | na'vəje'əməə svəərəne'l(ie)* || *e'jəšo'ə la'vakuona pa'əvəjəziēəte' | kuoaks viejəjēəli'əs pòt*.

Dainų ir giesmių fakultatyviniai balsiai visada sudaro atskirus skiemenis. Dainininkai jų dažniausiai nepastebi, bet tuos, kurie bando dainuoti ar giedoti be jų, taisy.

³ Suduslėje žodžio galo priebalsiai *b*, *d*, *g*, *z*, *ž* gerai skiriami nuo dusliųjų stipriųjų *p*, *t*, *k*, *s*, *š*, kurie šioje pozicijoje būna gerokai stipresni už „skardziuosius“ silpnuosius, plg.: *vėž* „veža“: *vėš* „veš“, *ziz* „zyzia“: *zis* „zys“, *dėg* „dega“: *dėk* „dek“.

⁴ Čia pateikiamas vienas iš galimų tų balsių išsidėstymo variantų: jie gali būti išsidėstę ir kitaip, bet balsių (normaliųjų ir fakultatyvinių) skaičius eilutėje visada būna toks pat.

⁵ Kirčiai ir priegaidės čia nesužymėti todėl, kad dainų kirtis priklauso tik nuo muzikinio kirčio, o priegaidės dažniausiai niveliuojamos: ilgieji ir šiaip ištesti skiemenys dainose ir giesmėse yra panašūs į cirkumfleksinius.

2.1. Absoliučioje žodžio pradžioje fakultatyviniai balsiai dažniausiai pavartojami tada, kai kalbėtojas abejoja dėl sakomos minties ar apsimeta dėl jos abejojęs, nors kartais jais gali būti reiškiamas ir susižavėjimas, nustebimas ir t. t. — žiūrint su kokia intonacija tariamas visas sakinys.

2.2. Žodžio pradžioje po priebalsių ir prieš redukuotas galūnes fakultatyviniai balsiai jokios semiotinės funkcijos neatlieka: jų paskirtis, matyt, yra tik palengvinti sunkesnių priebalsių grupių tarimą. Kad tokiam tikslui vartojami tie balsiai prieš redukuotas galūnes, rodo tai, kad jų yra visose tarmėse, kurioms būdinga galūnių redukcija⁶: net Mažeikių tarmėje jie dažniau girdimi ten, kur redukcija intensyvesnė (tarmės šiaurės vakarinėje dalyje). Tikriausiai analogišką funkciją jie atlieka ir dainose bei giesmėse: vartojant tokius balsius po kiekvieno dvibalsio, visi skiemenys pasidaro atviri⁷ ir todėl lengviau dainuojami ar giedami.

2.3. Žodžio galo fakultatyviniai balsiai vartojami panašiam reikalui kaip literatūrinės kalbos dalelytė *gi*: su jais pasakomi žodžiai, kurie sakinyje turi labai stiprų loginį kirtį ar emocinį atspalvį⁸. Pavyzdžiui, veiksmazodžių liepiamosios nuosakos formos be fakultatyvinio balsio *dōuk* „duok“, *nēšk* „nešk“ ką nors įsakant ar ko prašant pirmą kartą tariamos be to balsio, o kartojant įsakymą ar prašymą, antrą ir ypač trečią kartą — dažniausiai su balsiu, pvz.: *dōuka*, *kūo lauki* „duok gi, ko lauki“, *nēškə kēi(k) kārtu prašišo* „nešk gi, kiek kartų prašysiu“. Taigi galinius fakultatyvinius balsius, kaip ir daugelį dalelyčių, galima laikyti savotiškais intonacijos priedais: svarbiausia sakinio ekspresyvinė priemonė, be abejo, yra intonacija, o fakultatyviniai balsiai (ir dalelytės) ją tik papildo, modifikuoja.

3. Skirtingo tembro fakultatyviniai balsiai (*ɛ*, *ə*, *α* resp. *α*, *ν*, *ε*) vartojami tik skirtingose pozicijose, todėl jie laikytini vieno kalbos elemento, sakysim (*ə*), poziciniais variantais. Žodžių skiriamosios funkcijos tas elementas neatlieka (pvz., *dōuk* „duok“ ir *dōuka*, *šōu* „siuva“ ir *šōva* — tie patys žodžiai), todėl fonema jo laikyti negalima: distinktyvinės (skiriamosios) funkcijos požiūriu jis yra ne relevantinis elementas, o tam tikrų fonemų ar jų grupių fakultatyvinių variantų požymis. Bet, jeigu pripažintume, kad ekspresyvinė ir apeliatyvinė funkcija taip pat yra fonologinė, elementą (*ə*) turėtume laikyti fonologiniu elementu, sudarančiu opoziciją jokio balsio nebuvimui ir tuo būdu skiriančiu ekspresyvius (emfatinius) žodžių variantus nuo neekspresyvių (resp. mažiau ekspresyvių). Norėdami šį elementą atskirti nuo

⁶ Plg. šiaurės panevėžiškių *ařkəlbš* „arklys“, *lōřksəməš* „linksmas“ ir vakarų žemaičių *ger-tūkils* „girtuoklis“, *antar* „antrą“, *skiedar* „skiedrą“, *sapan* „sapną“ (žr. Klaipėdiškių lietuvių tautosaka, K., 1940, p. 127, 131, 132 ir kt.).

⁷ „Adverniškai“ kalbėdami, vaikai (tiek neraštingi, tiek raštingi) visus negali ius skiemenis baigia balsiais, sonantais ar dvibalsiais, pvz.: *mipāumikštē milđmiksta* „paukščiai laksto“, *mīrēk miārmikli midėrmiptēis* „reikia arklį dirbtis“ (išimtį sudaro priešdėliniai ir sudurtiniai žodžiai). Taigi galima manyti, kad tarmėje uždari gali būti tik tie fonetiniai skiemenys, kuriuos sudaro dvibalsiai (grynieji ar mišrieji) ar kurie yra žodžio gale. Žinoma, toks teiginys yra labai hipotetiškas, nes rimtesnių argumentų jo naudai sunku rasti.

⁸ Atskiri asmenys tokius balsius dėlioja prie daugelio žodžių, kurie baigiasi priebalsiu, nežiūrėdami, ar jie atlieka kokią ypatingą funkciją, ar ne, pvz.: *vakarē atēisə vāksə i-pājimsə* „vakare ateis vaikas ir paims“. Tokį kalbėjimą daugelis pašiepia kaip kalbos defektą.

fonemų, galėtume vadinti jį *emfatiku*⁹. Šiaipjau savo vaidmeniu kalboje jis yra artimas tokiems paralingvistiniams elementams¹⁰, kaip gestai, mimika ir t. t., todėl kalbos sistemai vargu ar priklauso.

Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko
universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Iteikta
1967 m. rugsejo 30 d.

ФАКУЛЬТАТИВНЫЕ ГЛАСНЫЕ В МАЖЕЙКСКОМ ГОВОРЕ

А. ГИРДЯНИС

Резюме

В Мажейкском говоре (и в других северо- и западно-жемайтских говорах) нередко произносятся факультативные гласные неопределенного качества. Они встречаются в следующих окружениях: а) между шумными и сонорными согласными перед редуцированными окончаниями, б) на конце слова после любого согласного и *i*, *u* в перед *z*, *ž*, *v*, *j*, *r* после паузы или глухого согласного, г) в песнях после всех сонорных и *i*, *u*, а также и в некоторых других случаях. Некоторой семиотической функцией эти гласные овладевают только на конце слова: варианты слов с такими гласными являются более экспрессивными, чем без них, ср. *dõuk* „дай“: *dõuka* „дай же“.

⁹ Vengrų kalbininko J. Laziciušo terminas (žr. J. von Laziczius, A New Category in Phonology. — „Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences“, London, 1935, p. 58.)

¹⁰ Apie paralingvistiką žr. Т. М. Николаева, Б. А. Успенский, Языкознание и паралингвистика, — „Лингвистические исследования по общей и славянской типологии“, М., 1966, стр. 66 tt.